HUMANITIES

DOI https://doi.org/10.51647/kelm.2020.7.1.9

ZJAWISKO „TOLERANCJI MIĘDZYKULTUROWEJ" JAKO PROBLEM NAUKOWY

Nataliia Bessarab
pracownik naukowy działu innowacyjności i prac badawczo-doświadczalnych
Państwowej instytucji naukowej „Instytut Modernizacji Treści Edukacyjnych" (Kijów, Ukraina)
ORCID ID: 0000-0001-7930-2404
nataliya.bessarab@gmail.com

Adnotacja. W artykule omówiono kwestie roli zjawiska „tolerancji międzykulturowej" dla społeczeństwa, w szczególności przeanalizowano jego znaczenie w wychowaniu młodszych uczniów. W procesie komunikacji międzykulturowej powstaje pilna potrzeba porozumienia się. Proces globalizacji wymaga od przedstawicieli różnych narodów poszukiwania narzędzi interakcji, umiejętności osiągnięcia kompromisów.

Przeanalizowano tolerancję jako środek udanej integracji kulturowej. Dziś społeczeństwo potrzebuje nowych technik komunikacji, opierających się na szacunku dla tradycji innych ludzi. Tolerancja – szacunek i uznanie równości, odrzucenie dominacji i przemocy. Udowodniono, że we współczesnych warunkach tolerancja jest warunkiem harmonijnych relacji przedstawicieli różnych kultur. W związku z tym szczególną uwagę zwraca się na społeczeństwo mające na celu wychowanie tolerancji międzykulturowej w młodszym pokoleniu.

Artykuł ujawnia cechy tolerancji jako wartości społeczno-kulturowej współczesnego społeczeństwa. Tolerancja jest rozumiana jako znacząca wartość społeczeństwa, która leży u podstaw wzajemnego zrozumienia między ludźmi należącymi do różnych kultur, narodowości i przewiduje postrzeganie różnic kulturowych.

Słowa kluczowe. Tolerancja, kultura, koncepcja dialogu kultur, wielokulturowość, cross-kulturowość, międzykulturowość.

THE PHENOMENON OF "CROSS-CULTURAL TOLERANCE" AS A SCIENTIFIC PROBLEM

Nataliia Bessarab
Scientific Associate at the Department of Innovation Activity and Research-Experimental Work
SSI "Institute of Education Content Modernization" (Kyiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0001-7930-2404
nataliya.bessarab@gmail.com

Abstract. The article considers the phenomenon of the role of "intercultural tolerance" for society, in particular, analyzes its importance in the education of primary school children. In the process of intercultural communication, there is an urgent need for understanding. The process of globalization requires representatives of different nations to look for tools of interaction, the ability to compromise.

Tolerance as a means of successful cultural integration is analyzed. Today, society needs new methods of communication, which are based on respect for other people's traditions. Tolerance is respect and recognition of equality, rejection of domination, and violence. It is proved that in modern conditions tolerance is a condition of harmonious relations of representatives of different cultures. Therefore, special attention is paid to society in the education of intercultural tolerance in the younger generation.

The article reveals the features of tolerance as a socio-cultural value of modern society. Tolerance is perceived as a significant value of society, which is the basis of mutual understanding between people belonging to different cultures, nationalities and involves the perception of cultural differences.

Key words: tolerance, culture, the concept of dialogue of cultures, multiculturalism, cross-culturally, interculturality.

ФЕНОМЕН МІЖКУЛЬТУРНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

Наталія Бессараб
науковий співробітник відділу інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи
ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» (Київ, Україна)
ORCID ID: 0000-0001-7930-2404
nataliya.bessarab@gmail.com

Анотація. У статті розглянуто питання феномена ролі «міжкультурної толерантності» для суспільства, зокрема, проаналізовано її значення у вихованні молодших школярів. У процесі міжкультурної комунікації постає гостра необхідність у порозумінні. Процес глобалізації вимагає від представників різних народів шукати інструменти взаємодії, вміння йти на компроміси.

Проаналізовано толерантність як засіб успішної культурної інтеграції. Нині суспільству потрібні нові прийоми комунікації, в основі яких лежить шанобливе ставлення до чужих традицій. Толерантність – повага і визнання рівності, відмова від домінування і насильства. Доведено, що в сучасних умовах толерантність є умовою гармонійних відносин представників різних культур. Отже, особливе значення для суспільства має виховання міжкультурної толерантності в підростаючого покоління.

У статті розкриваються особливості толерантності як соціокультурної цінності сучасного суспільства. Толерантність усвідомлюється як значуща цінність суспільства, яка лежить в основі взаєморозуміння між людьми, що належать до різних культур, національностей та передбачає сприйняття культурних відмінностей.

Ключові слова: толерантність, культура, концепція діалогу культур, полікультурність, крос-культурність, міжкультурність.

Вступ. У сучасних умовах євроінтеграційного курсу розвитку, яким прямує наша країна, особливого значення набуває проблема виховання міжкультурної толерантності, що передбачає вміння встановлювати належні взаємини з представниками інших культур, коректно позиціонувати себе, зберігаючи власну ідентичність. Позитивне сприйняття культурного розмаїття і відмінностей зумовлює розуміння необхідності рівноправного діалогу, основним завданням якого є забезпечення гуманних відносин представників різних національних культур, дотримання принципів міжкультурної толерантності. Толерантність – це повага або визнання рівності інших, відмова від домінування чи насильства, одна з базових культурних цінностей, адже основою існування людини чи навіть цілої культури є співіснування з Іншим.

Нині спостерігається активність щодо утвердження проблеми толерантності як об'єкта досліджень різних наукових галузей: філософії, психології, педагогіки. Філософські аспекти проблеми знайшли своє відображення у працях О. Довгополової, Р. Валітової, В. Зінов'єва та ін. У психолого-педагогічних дослідженнях розглядаються такі її аспекти: основи свободи, поваги до прав іншої людини, терпимості, культури компромісу, міжкультурного діалогу, особистісної або суспільної значущості (А. Асмолов, І. Бех, С. Бондирєва, О. Безкоровайна, О. Докукіна, В. Кан-Калік, П. Кендзьор, А. Петровський, М. Бахтін, В. Біблер); виховання толерантності в молодших школярів (Л. Канішевська, А. Лесик, І. Сухопара); толерантність у контексті становлення громадянського суспільства (О. Сухомлинська, К. Чорна) тощо. До проблеми розвитку толерантної особистості зверталися зарубіжні вчені, зокрема Е. Грей, І. Бохіан, Б. Елмонд та ін.

Основна частина. Метою статті є висвітлення феномена «міжкультурної толерантності» як важливого складника досліджень наукової проблеми виховання толерантності, міжкультурного діалогу.

Поняття «*толерантність»* завдяки зусиллям ЮНЕСКО стало міжнародним терміном. 16 листопада 1995 р. на XXVII сесії Генеральної конференції країн-членів ЮНЕСКО в Парижі було одностайно прийнято «Декларацію принципів толерантності», 2000–2010 роки визначено Міжнародним десятиліттям культури миру та ненасильства в інтересах дітей планети. Відтоді ця дата відзначається як Міжнародний день толерантності (Декларація принципів толерантності, 1995). Толерантність – це гармонія в різноманітті, це не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба. Толерантність – це чеснота, яка робить можливим досягнення миру та сприяє заміні культури війни культурою миру (Декларація принципів толерантності, 1995). Толерантність є важливою для взаємодії людей із різними поглядами та цінностями; це провідна якість, затребувана сучасним суспільством. Прояв толерантності в повазі до прав іншої людини означає право дотримання власних переконань і визнання такого ж права за іншими, проте нетерпимість до соціальної несправедливості чи відмова від власних суджень, прав чи переконань. Толерантність передбачає визнання «інакшості» іншої людини, несхожості за природою, зовнішнім виглядом, статусом, мовою, поведінкою, цінностями та право всіх людей жити в мирі та зберігати свою індивідуальність (Декларація принципів толерантності, 1995).

Водночас розуміння сутності «міжкультурної толерантності» є складним і неоднозначним, що зумовлює подальший аналіз феномена «культура», понять «полікультурність», «крос-культурність» та «міжкультурність».

Актуальними в контексті дослідження є концепції, що обґрунтовують феномен «культура» (М. Бахтін, В. Біблер, В. Лекторський), теоретичні основи естетичного виховання і мистецької освіти на основі розуміння культури (О. Комаровська, Л. Масол, Н. Миропольська), дослідження, присвячені кроскультурному діалогу (І. Бех).

Толерантність як результат міжкультурного діалогу, що з'явилась на основі *концепції діалогу культур,* розглядається М. Бахтіним, у дослідженнях якого діалог культур розглядається як процес свідомої взаємодії між двома рефлексуючими суб'єктами, які є абсолютно рівноправними з позиції їхньої онтологічної представленості. В. Лекторський зазначає, що «діалог між різними культурами можливий і може бути плідний у контексті вирішення певних практичних проблем і у зв'язку з розумінням цих проблем і пропонованих способів їх вирішення з точки зору різних цінностей і уявлень про світ <…> Міжлюдський та міжкультурний діалог і є найважливішою рисою сучасного гуманізму» (Лекторський, 2018: 301).

Дослідник В. Біблер зазначає, що принцип діалогу починає набувати всепроникаючого характеру. По-перше, діалог розглядається не тільки як евристичний прийом засвоєння монологічного знання й уміння, але й починає визначати саму суть і значення понять, що передаються і творчо формуються. По-друге, діалог дістає «реальне освітнє дієве значення» як діалог культур, що «спілкуються між собою – в контексті сучасної культури, – в осередді основних питань буття, основних точок здивування нашого розуму». По-третє, діалог стає постійно діючим аспектом у свідомості учня (і вчителя) голосів поета (художника) і теоретика та виступає основою реального розвитку творчого (гуманітарного) мислення (Библер, 1996: 68).

В енциклопедичних джерелах поняття «культура» представлено досить широко. У Великому тлумачному словнику *«культура»* визначається як «сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства і людини й утілюються в результатах продуктивної діяльності, сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством людством протягом його історії; історично набутий набір правил усередині соціуму для його збереження та гармонії гармонізації» (Бусел, 2004: 522).

Енциклопедичний словник з культурології (2015) трактує дещо ширше визначення поняття «культура», розглядаючи його як «сукупність матеріальних і духовних надбань, комплекс характерних інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні види мистецтва, але й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірування» (Герчанівська, 2015).

У своїх працях В. Іванов розглядає культуру як «певний вимір і специфічну форму життєдіяльності людського суспільства. Вона виникає з історичною необхідністю як особлива інфраструктура в побудові усього людського світу, перш ніж її принципи і закони починають використовуватись членами суспільства. Тому генетичні корені культури сягають фундаментальних основ суспільно-людського ладу життя, а її властивості об'єктивним, природним чином складаються в суспільній організації раніше, ніж стають свідомими точками опори, правилами й нормами поведінки і творчості членів суспільства <…> культурна форма як така одвічно є сутнісною визначеністю людини, способом людського буття, котрий реалізується у різногранності культурного існування індивідів та людських спільнот» (Григорчук, 2017:115).

Згідно з позицією Т. Ярошенко, «культура – це також особливий спосіб людського пізнання і творення. У такому розумінні її можна визначити як процес творення і відтворення життя у вічності за законами вищих смислів Істини, Добра та Краси. Істиною в аксіологічній системі культури здебільшого означують пізнавальну цінність, Добром – морально-етичну, правову, Красою – художньо-естетичну. Ця тріада (Істина-Добро-Краса) в житті людини виявляє себе в таких основних сферах духовної практики, як *релігія, наука, філософія, мораль, право, мистецтв*о. Тому, коли розглядають культуру того чи іншого народу, йдеться про здобутки і пошуки цього народу в згадуваних уже сферах релігії, науки, філософії, моралі, права, освіти, мистецтва (скульптура, архітектура, живопис, музика, поезія, танці тощо) (Конверський, 2013: 125).

У своїх роботах І. Бех розрізняє два типи розуміння культури: 1) культура як система сталих конструктів: пізнавальних, технологічних, художньо-естетичних, духовно-моральних, комунікативних; 2) культура як система відкритих проблем, які вирішувало людство. Дослідник наголошує на необхідності «розрізнення крос-культурного діалогу (діалогу за історичною вертикаллю) і міжкультурного (або транскультурного) діалогу (діалогу за часовою горизонталлю). Тут предметом осмислення виступають паралельні культури (Бех, 2013: 80). Зазначається, що стан сучасної цивілізації характеризується тим, що культура дистанціюється від практики і розвивається за своїм внутрішнім іманентним законом. Культура дедалі більше стає автономною. Практика в результаті цього втрачає свої ідеальні моменти (вищу гуманістичну мотивацію) і ґрунтується на нижчих вітальних потребах: непомірного збагачення, властолюбства, славолюбства, гордині. Отже, все багатство культури виявляється не сповна затребуваним (Бех, 2013: 83).

Н. Ларіна вважає: «Міжнародний культурний діалог посилює взаєморозуміння між народами, дає можливість кращого пізнання власного національного обличчя. Культури взаємодоповнюють і збагачують одна одну. Глобалізація й глобальні проблеми сприяють діалогу культур <…> для того, щоб розуміти мову чужої культури, людина має, насамперед, бути відкритою до культури власного народу. Діалог культур призводить до поглиблення культурного саморозвитку, до взаємозбагачення за рахунок іншого культурного досвіду, як у межах певних культур, так і в масштабах світової культури. Такий процес забезпечить оптимальну взаємодію між народами й культурами та буде відбуватися в інтересах кожної зі сторін міжкультурних комунікацій» (Ларіна, 2013: 16).

Логіка викладу зумовлює подальший аналіз понять «полікультурність», «крос-культурність», «міжкультурність».

Кембриджський словник ділової англійської мови (2011) пояснює термін *«крос-культурний»* («*cross-cultural»*) як «процес чи явище, яке утворене із залученням двох або більше різних культур, їх уявлень та звичаїв» (Кембриджський словник ділової англійської мови, 2011).

У роботі «Психологія і культура» Д. Мацумото акцентовано на тому, що в багатьох контекстах визначення «*крос-культурний»* використовується як синонім до терміна «*міжкультурний»*: «У контексті комунікації різниці між цими термінами немає; проте існує важлива відмінність між крос-культурним і міжкультурним дослідженням. <…> Більшість досліджень у сфері міжкультурної комунікації є крос-культурними, а не міжкультурними. Щоб дослідження вважалося міжкультурним, воно має порівнювати міжкультурні дані із внутрішньокультурними (intercultural); тільки такі відмінності можуть відповідати міжкультурним дослідженням» (Мацумото, 2002: 265).

Як вважає А. Солодка, це дає підстави для ототожнення понять «крос-культурний» та «міжкультурний» на рівні комунікації, яка має на меті досягнення спільного смислу, відповідності мовних кодів, узгодження позицій, встановлення розуміння між її учасниками. Але, розуміючи комунікацію як тип взаємодії, сукупність вербальних і невербальних операцій, результатом яких є обмін інформацією на рівні міжособистісної взаємодії представників різних культур, наголосимо, що комунікація та всі її процеси тісно пов'язані зі знаковими системами та мовленнєвою діяльністю. Відповідно, взаємодія між культурами охоплює ширший за змістом процес перетину та проникнення культур. Отже, визначимо, що на рівні взаємодії поняття

«крос-культурний» та «міжкультурний» співвідносяться як загальне і часткове (Солодка, 2004: 73). Коли йдеться про конкретні наукові розвідки в галузі крос-культурних досліджень, можна констатувати, що поняття «крос-культурний» має свою самостійну семантику, відмінну від загальноприйнятого поняття «міжкультурний». Вважаємо, що в основі тлумачення цього терміна лежать такі базові уявлення, як «загальні чи схожі основи», «множини, що перетинаються», «проникнення», «спільна точка», «точка перетину», «ідентичні причинні основи», «універсальні риси» (Солодка, 2004: 73).

Актуальним у контексті дослідження є поняття «полікультурність». Великий тлумачний словник трактує термін *«полікультурність»* як «принцип функціонування та співіснування в певному соціумі різноманітних етнокультурних спільнот із притаманним їм усвідомленням власної ідентичності, що забезпечує їх рівноправність, толерантність та органічність зв'язку з широкою крос-культурною спільнотою, взаємозбагачення культур, а також наявність та визначення спільної загальнодержавної системи норм та цінностей, які становлять основу громадянської свідомості кожного члена соціуму» (Бусел, 2004: 622).

Термін «полікультурна освіта» є перекладом поняття «multicultural education», що з'явилось у західній науковій літературі в 70-х роках XX ст.

Відповідно до Глосарія реформи освіти (The Glossary Education Reform) полікультурна освіта стосується будь-якої форми навчання чи навчання, що включає історії, тексти, цінності, переконання та перспективи людей різних культур. Наприклад, на рівні класу вчителі можуть змінювати або включати уроки, щоб відобразити культурну різноманітність учнів у певному класі. У багатьох випадках «культура» визначається в широкому можливому сенсі, що включає расу, етнічну приналежність, національність, мову, релігію, клас, стать, сексуальну орієнтацію та «винятковість» – термін, що застосовується до студентів зі спеціалізованими потребами (The Glossary Education Reform, 2013).

Уперше термін *«полікультурна освіта»* (multicultural education), на думку К. Гранта, було використано в США в доповіді Американської асоціації викладачів педагогічних коледжів (AACT – American Association of Colleges for Teacher Education's): «Полікультурна освіта – це така освіта, яка ставить на чільне місце культурний плюралізм, не замикається усвідомленням і розумінням міжкультурних відмінностей. Більш важливим, ніж просто прийняття і підтримка цих відмінностей, є визнання прав різних культур на існування. Мета культурного плюралізму може бути досягнута тільки в разі повного визнання культурних відмінностей і ефективної програми, які зробить культурна рівність реальним і значущим» (Grant, 2008: 316).

Пізніше у збірнику Асоціації з контролю і розробки навчальних планів (ASCD – Association for Supervision and Curriculum Development) було подано близьке за змістом визначення: «Полікультурна освіта – це така освіта, в якій все сутнісні сторони й аспекти організації навчання спрямовані на задоволення потреб і здібностей представників різних культурних груп із метою забезпечення рівності та соціальної справедливості» (Grant, 2008: 316).

Як зазначає у своїй роботі О. Буров, ЮНЕСКО та Рада Європи рекомендують і використовують у своїх документах поняття *«міжкультурна освіта» (intercultural education),* водночас Організація з економічного розвитку і співпраці використовує термін *«полікультурна освіта» (multicultural education).* Поняття «полікультурна освіта», «полікультурне середовище», «полікультурний освітній заклад» є взаємопов'язаними (Буров, 2015).

Термін *«полікультурна* (*мультикультурна, міжкультурна) освіта»* виник на противагу розгляду освіти з позицій монокультурності. Спочатку цю дефініцію трактували лише як багатокультурність («poly» грец. – багато), згодом «полікультурна освіта» стала відображенням таких тенденцій: актуалізація та зростання різноманітності культурної взаємодії (масовість міграцій, відродження етнічних і релігійних культур, що посилюють діалог релігійних організацій тощо); зростання цінності особистості кожної людини, разом із визнанням її культурних особливостей (подолання тенденцій авторитаризму та поділу культур на «головні» і «другорядні»); поява і розширення впливу ідей мультикультуралізму, в рамках якого культурне розмаїття розглядається як багатство і ресурс соціально-економічного розвитку, яке долає ідеологію монокультурності («плавильного котла») в суспільстві і системах освіти (Delors, 1998: 25).

Словник Мерріам-Вебстер (1828) трактує термін *«міжкультурний»* як той, що «стосуються, відображається або адаптується до різних культур». Кембриджський словник ділової англійської мови зазначає, що *«міжкультурність»* – це те, що «об'єднує людей, які мають багато різних звичаїв та вірувань» (Кембриджський словник ділової англійської мови, 2011).

У декларації Ради Європи (2003) «Міжкультурна освіта: управління різнорідністю, зміцнення демократії» (Declaration by the European Ministers of Education on intercultural education in the new European context) підкреслено, що «міжкультурна освіта має стати постійним компонентом освітньої політики всіх європейських держав. Це завдання може бути виконане шляхом відповідної розробки навчальних планів, програм упровадження міжкультурної освіти» (Declaration by the European Ministers of Education on intercultural education in the new European context).

Питання формування міжкультурної толерантності школярів досліджується в Японії. М. Тарумі, яка вивчала це питання, зазначає, що загальна мета виховання міжкультурної толерантності трактується в японській школі як активне залучення учнів до сучасної та традиційної світової культури, збагачення внутрішнього світу, розвиток навичок ведення діалогу, творчої уяви, творчих здібностей, виховання почуття краси, любові до природи і рідного краю. У методичних розробках із виховання міжкультурної толерантності здобувачів середньої освіти особливо наголошується, що формування міжкультурної толерантності безпосередньо

пов'язане з усвідомленням учнями приналежності до своїх рідних місць, своєї країни, навчанням любити свою малу Батьківщину, із вдячністю і повагою ставитися до досягнень попередніх поколінь, любити свою країну (Тарумі, 2010: 90).

У резолюції міжнародної науково-практичної конференції «Різноманітність в освіті в міжнародному контексті» (2005) підкреслено, що існує збіг у теоріях міжкультурної та полікультурної освіти. «Міжкультурна і полікультурна освіта не обмежується наглядом очевидного існування різноманітних етнічних груп у суспільстві, але активно прагне сприяти їх взаємодії, відкритості та згуртованості, визнання цінностей і різних життєвих укладів як всередині однієї культури, так і серед різних культур. Головна відмінність полягає в тому, що полікультурна освіта спрямована на фольклоризм, а міжкультурна освіта – на вирішення проблеми організації постійного діалогу між більшістю – меншинами при побудові демократичного суспільства, проблеми зміцнення соціальної єдності спільноти шляхом формування «багатошарових» ідентичностей учасників. Міжкультурна освіта за своєю суттю відповідає універсальним цінностям людства у своїй повазі до аксіологічних, релігійних і поведінкових розбіжностей; вона заохочує стратегії, націлені на інтеграцію та здатність співіснувати і взаємодіяти, незважаючи на відмінності. Міжкультурна освіта дає шанс учням сформувати багатошарові ідентичності, які не обмежуються державними кордонами, а скоріше засновані на принципах демократичного громадянства» (Gumlara, 2005).

У своїй статті А. Ручка і В. Танчер зазначають, що за умов нинішньої культурної різнорідності, коли загострюються питання захисту національно-культурної ідентичності та водночас просування різнорідних форм культурної глобалізації, особливого значення набуває міжкультурна компетентність, яка пов'язується із процесом формування в людини розуміння культури «Інших». Вона базується на усвідомленні того, що різнорідність (різноманітність) – це об'єктивна характеристика світової культури та рушійна сила її розквіту. Отже, міжкультурна компетентність – це не тільки чинник адаптації до різнорідності, уникнення виключення і маргіналізації «Інших», заохочення толерантності та солідарності в сучасних суспільствах (Ручка, Танчер, 2019: 250).

Зважаючи на позицію О. Бабакова, О. Повідайчик, які розкривають поняття «міжкультурна толерантність» у «неперервності процесу набуття особистістю виражених якостей і здатностей, які зумовлюють актуальний і потенційний розвиток її міжкультурної спрямованості, терпимого, поважного і доброзичливого ставлення до культурного «Іншого»…» (Бабакова, Повідайчик, 2015: 64).

Ми погоджуємося з думкою Н. Барбелко (2011), яка вважає, що для міжкультурної толерантності властива первинність рідної культури і вторинність нерідної, та Н. Миропольської, яка зазначає, що міжкультурне мистецько-освітнє середовище – це духовне та матеріальне оточення учнів, стиль спілкування в якому передбачає включення кожного учня в процес пізнання з метою плідного існування, самоактуалізації і творчого зростання в школі і поза нею (Миропольська, 2019).

Висновки. Отже, з огляду на складність цього феномена, вважаємо за доцільне розглядати поняття *«міжкультурна толерантність»* як особистісну якість, що передбачає знання і повагу до національних цінностей, української культури, дає змогу проявляти повагу і доброзичливе ставлення до представників інших національних культур, зумовлює позитивне ставлення до культурних відмінностей, здатність до взаємодії та спілкування з представниками інших національних культур як рівноправними партнерами.

Список використаних джерел:

1. Бабакова О., Повідайчик О. Міжкультурна толерантність в структурі професійно обумовлених компонентів особистості майбутнього фахівця. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія: «Педагогіка та психологія».* 2015. С. 63–66.
2. Бех І.Д. Діалог культур у психолого-педагогічному осмисленні. *Актуальні питання мистецької освіти та виховання*. 2013. Вип. 2. С. 79–84.
3. Библер В.С. Целостная концепция школы диалога культур. Теоретические основы программы. *Психологическая наука и образование*, 1996. Вип. 4. С. 66–73.
4. Буров О.Ю. Проектування полікультурного інформаційного соціального середовища як основа сучасного педагогічного процесу. *Етнодизайн: європейський вектор розвитку і національний контекст*. 2015. С. 120–125.
5. Бусел В. (Ред.). Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь : Перун. 2004. 1728 с.
6. Герчанівська П.Е. Культурологія: термінологічний словник. Національна Академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2015. 439 с.
7. Григорчук Т.В Соціально-філософський феномен політичної культури. 2017. *Молодий вчений.* 2017. № 11 (51). URL: http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/11/28.pdf.
8. Декларація принципів толерантності. Педагогіка толерантності. 1999. С. 175–180.
9. Кембриджський словник ділової англійської мови. 2011. URL: https://dictionary.cambridge.org/ru/cross-cultural.
10. Конверський А. Культурологія. Базовий підручник для студентів вищих навчальних закладів. 2013. URL: https://studme.com.ua/176110104851/kulturologiya/etnicheskaya_kultura.htm
11. Ларіна Н.Б. Міжкультурна комунікація й особливості її проявів. 2013. URL: http://drdu_2013_2_5.pdf.
12. Лекторский В.А. Человек и культура. Избранные статьи. Санкт-Петербург : изд-во Санкт-Петербургского университета профсоюзов, 2018. 639 с.
13. Мацумото Д. Психология и культура. Санкт-Петербург : ЕВРОЗНАК, 2002. 416 с.
14. Миропольська Н.Є. Міжкультурне освітньо-мистецьке середовище старшої школи. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2019. Вип. 23 (2). С. 15–27.

15. Ручка А.О., Танчер В.В. Класична соціологічна спадщина. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Т-во «Знання». КОО, 2008. С. 45–105.
16. Солодка А.К. Теорія і практика полікультурного виховання старшокласників. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2004. Вип. 1. С. 72–75.
17. Таруми М.П. Воспитание межкультурной толерантности школьников в Японии на основах интернационализации общества. 2010. URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/18935/1/iurp-2010-85(2)-12.pdf
18. Declaration by the European Ministers of Education on intercultural education in the new European context [Міжкультурна освіта: управління різнорідністю, зміцнення демократії] (2003). URL: https://rm.coe.int/declaration-by-the-european-ministers-of-education-on-intercultural-ed/16807462b5
19. Grant, C.A. Challenging the myths about multicultural education. History of multicultural education., 2008. *2.* NY. Routledge.
20. Gumlara, J. Intercultural Education in Britain. Diversity in Education in an international Context: Conference Proceedings by International Association for Intercultural Education. Verona, 2005.
21. The Glossary Education Reform. URL: https://www.edglossary.org/multicultural-education/

References:

1. Babakova, O., Povidaichyk, O. (2015). Mizhkulturna tolerantnist v strukturi profesiino obumovlenykh komponentiv osobystosti maibutnoho fakhivtsia. [Intercultural tolerance in the structure of professionally determined components of the future specialist's personality]. *Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzhavnoho universytetu. Seriia: «Pedahohika ta psykholohiia»*. P. 63–66. [in Ukrainian].
2. Bekh, I.D. (2013). Dialoh kultur u psykholoho-pedahohichnomu osmyslenni. [Dialogue of cultures in psychological and pedagogical comprehension]. *Aktualni pytannia mystetskoi osvity ta vykhovannia*. Vyp. 2. P. 79–84. [in Ukrainian].
3. Bybler, V.S. (1996). Tselostnaia kontseptsyia shkoly dyaloha kultur. [The holistic concept of a school of dialogue of cultures]. Teoretycheskye osnovy prohrammy. *Psykholohycheskaia nauka y obrazovanye*. Vyp. 4, P. 66–73. [in Russian].
4. Burov, O.Yu. (2015). Proektuvannia polikulturnoho informatsiinoho sotsialnoho seredovyshcha yak osnova suchasnoho pedahohichnoho protsesu. [Designing a multicultural information social environment as the basis of a modern pedagogical process]. *Etnodyzain: yevropeiskyi vektor rozvytku i natsionalnyi kontekst*. P. 120–125. [in Ukrainian].
5. Busel, V. (Red.). (2004). Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy. [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv; Irpin: Perun. 1728 p. [in Ukrainian].
6. Herchanivska, P.E. (2015). Kulturolohiia: terminolohichnyi slovnyk. [Culturology: terminological dictionary]. Natsionalna Akademiia kerivnykh kadriv kultury i mystetstv. 439 p. [in Ukrainian].
7. Hryhorchuk, T.V. (2017). Sotsialno-filosofskyi fenomen politychnoi kultury. [The socio-philosophical phenomenon of political culture]. URL: http:// molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/11/28.pdf [in Ukrainian].
8. Deklaratsiia pryntsypiv tolerantnosti. [Declaration of Principles of Tolerance]. Pedahohika tolerantnosti. 1999. P. 175–180. [in Ukrainian].
9. Kembrydzhskyi slovnyk dilovoi anhliiskoi movy. [Cambridge Dictionary of Business English]. 2011. URL: https://dictionary.cambridge.org/ru/cross-cultural [in English].
10. Konverskyi, A. (2013). Kulturolohiia. Bazovyi pidruchnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. [Culturology. Basic textbook for students of higher educational institutions]. URL: https://studme.com.ua/176110104851/kulturologiya/etnicheskaya_kultura.htm [in Ukrainian].
11. Larina, N.B. (2013). Mizhkulturna komunikatsiia y osoblyvosti yii proiaviv. [Intercultural communication and features of its manifestations]. URL: http://drdu_2013_2_5.pdf [in Ukrainian].
12. Lektorskyi, V.A. (2018). Chelovek i kultura. Yzbrannye staty. [Man and culture. Featured Articles]. SPb.: Yzd-vo Sankt-Peterburhskoho unyversyteta profsoiuzov. 639 p. [in Russian].
13. Matsumoto, D. (2002). Psykholohyia i kultura. [Psychology and culture]. SPb. EVROZNAK. 416 p. [in Russian].
14. Myropolska, N.Ye. (2019). Mizhkulturne osvitno-mystetske seredovyshche starshoi shkoly. [Intercultural education and artistic environment of high school]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*. 23 (2), P. 15–27. [in Ukrainian].
15. Ruchka, A.O., Tancher, V.V. (2008). Klasychna sotsiolohichna spadshchyna. [Classical sociological heritage.]. Sotsiolohiia: Navchalnyi posibnyk. K.: T-vo «Znannia». KOO. P. 45–105. [in Ukrainian].
16. Solodka, A.K. (2004). Teoriia i praktyka polikulturnoho vykhovannia starshoklasnykiv. [Theory and practice of multicultural education of high school students]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*. Vyp. 1. P. 72–75. [in Ukrainian].
17. Tarumy, M.P. (2010). Vospytanye mezhkulturnoi tolerantnosty shkolnykov v Yaponyy na osnovakh ynternatsyonalyzatsyy obshchestva. [Fostering intercultural tolerance of schoolchildren in Japan on the basis of the internationalization of society]. URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/18935/1/iurp-2010-85(2)-12.pdf [in Russian].
18. Declaration by the European Ministers of Education on intercultural education in the new European context (2003). URL: https://rm.coe.int/declaration-by-the-european-ministers-of-education-on-intercultural-ed/16807462b5 [in English].
19. Grant, C.A. (2008). Challenging the myths about multicultural education. History of multicultural education., 2. NY. Routledge. [in English].
20. Gumlara, J. (2005). Intercultural Education in Britain. Diversity in Education in an international Context: Conference Proceedings by International Association for Intercultural Education. Verona. [in English].
21. The Glossary Education Reform. URL: https://www.edglossary.org/multicultural-education/ [in English].